

Faculty of Social Sciences
Institute of Social Studies and Research

Quarterly of Social Studies Research in Iran
Vol. 10, No. 3:659-687, Autumn 2021
Doi: 10.22059/jisr.2021.285457.901

**Critical Reading of Space and Time of Development
Planning in Authoritarian Reign of Pahlavi
(The Comprehensive Plan of Tehran City in (1960s))***

Abdoulhossein Kalantari¹
Omid Mansouri²

Accepted: April 5, 2021

Received: July 14, 2020

Abstract

Introduction: The main issue of this paper is the relation between State and Capital in 1960s decade in Tehran through the “Tehran”. To analyze this issue, we used the theory of “production of space” and liberal Governance technique. According to the main question of the paper, among three aspects of production of space, representation of space is emphasized.

Method: We have used regressive–progressive method of Lefebvre, and the technical method is document review. The comprehensive plan for Tehran was written in 1969.

Finding: This paper is to study the space and time of development that is hidden in the comprehensive plan to demonstrate the relationship between State and capital. Space and time of project crystallized capital space and space of state. Horizon of this space was based on definition of future happiness that constitute its principles in the accumulation of capital, population, and duality of leisure and labor. Its strategies are proficiency, sufficiency, and ultimatel. It’s mediation of capital territoriality also was

---

* This paper is from Master Thesis titled “The Interaction between State and Capital in Tehran (1340s/1960s), University of Tehran ,Faculty of Social Sciences, Tehran, Iran.

1. Associate Professor, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding author), abkalantari@ut.ac.ir

2. PhD Candidate in Economic Sociology and Development, University of Tehran, Tehran, Iran, omidmansouri14@gmail.com

linear designation of bases, and its paradigm was consumption- led and imitation of projects that have been implemented in grand mode- orientation cities at capitalist countries. The approach ruling on state's strategy to realization of development program, in particular in "Tarhe Jame" was accomplished to liberal Governance technique affected by Keynesianism.

Conclusion: The legitimacy crisis of Pahlavi regime got deeper by determination of the development plan and its failure. This defeat is lead up to disorder in capital cycling and created crisis. The crisis added to all gaps between people and state, and then resulted in 1979 waves of dissatisfactions. However, in a country like Iran where the government supported the expansion of capital, any failure would immediately undermine the legitimacy of the government. This is because in Iran, an authoritarian government was formed first, and it was necessary to expose it to the vast territory of capital which was also accompanied by colonialism. This authoritarian and nationalist government, which began after the constitution and specifically under the rule of Reza Shah, had to provide the conditions for the expansion of capital. Reza Shah provided the infrastructure, but the Iranian bourgeoisie was supported during the reign of Mohammad Reza Shah; hence, in Iran, in the 1960s, a kind of bureaucratic bourgeoisie was formed, which depended on the support of the government and basically pledged its legitimacy to maintain it. At the same time, the government itself was responsible for the production of capital spaces and saw the longing of a millennial civilization in the construction of the ideal capital of the future.

Keywords: Comprehensive Plan for Tehran, Development Idea, Liberal Governance Technique, Production of Space, Tehran City.

Bibliography

- Abrahamian, E. (2002), **Iran between two Revolution**, Translated by A. Golmohammadi and M. E. Fatahi-e valiaei, Tehran: Nashre Ney (*In Persian*)
- Adl, S., and Orkard, B. (1995), **Tehran, Two Thousand Capital**, Translated by Translators, Tehran: Consultant Organization and Tehran City Engineering and Association of Iranian Studies of French in Iran. (*In Persian*)
- Andrzej, Z. (2014), **Space and Social Theory**, Translated by A. Torkame, Tehran: Elmi- Farhangi. (*In Persian*)
- Bachlard, G. (2011), **Space Poetics**, Translated by M. Kamali and M. Shirbacheh, Tehran: Roshangaran and Women Studies. (*In Persian*)
- Bashirie, H. (2015), **Restriction of Politic Development in Iran**, Tehran: Gaame Now. (*In Persian*)
- Bayat, A. (2011), **Street Politics: Poor Peoples Movements in Iran**, Translated by A. Nabavie Cheshmi, Tehran: Paradise Danesh. (*In Persian*)
- Behzadfar, M. R. (2006), **Identity of City (Seeing to Identity of Tehran city)**, Tehran: Nashre Shahr Institute. (*In Persian*)
- Buck-Morss, S. (1989), **Dialectic of Seeing (Walter Benjamin and Arcades Project)**, London: The MIT Press.
- Chaichian, M. A. (2010), **Town and Country in Middle East: Iran and Egypt in the Transition to Globalization, 1800–1970**, H. R. Parsi and A. Aflatouni, Tehran: Tehran University Publications. (*In Persian*)
- Farmanfarmaean, A., Victor Groen Institution, and Counselling Engineers (1969), **Comprehensive Plan for Tehran City**, Tehran: Tehran Municipality and Tehran Supreme Council.
- Felik, Owe (2017) **Introduaction to Qualitative Method**, translated by Hadi Jalili, Tehran: Nashre Ney (*In Persian*)
- Foucault, M. (2010), **Birth of Biopolitics: Lectures on Collège de France**, Translated by R. Najafzadeh, Tehran: Nashre Ney (*In Persian*)
- Habibi, S. M. (2007), **From Polis to City: Historical Analyze of Concept of City and It's Physical Body (Contemplation and Perception)**, Tehran: University of Tehran Publications. (*In Persian*)
- Imani Jajarmi, H. (2015), Critical Review of Development Politics in Iran, **Quarterly of Social Studies and Research in Iran**, No. 1: 79–102. (*In Persian*)
- John, F. F. (2016), **Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution**, Translated by A. Tadayon, Tehran: Institution of Cultural Services of Rasa. (*In Persian*)

- Kamrava, S. M. (2010), **Modern Urbanization in Iran**, Tehran: University of Tehran Publications. (*In Persian*)
- Katouzian, M. A. H. (2013), **Political Economy of Modern Iran**, Translated by M. R. Nafisi and K. Azizi, Tehran: Nashre Markaz. (*In Persian*)
- Lefebvre, H. (1991), **The Production of Space**, Translated by D. Nicholson-Smith, Basil: Blackwell Publications.
- Lefebvre, H. (2000), **Writings on Cities**, Translated by E. Kofman and E. Lebas, Massachusetts: Blackwell.
- Lefebvre, H. et al. (2012), **Introduction to Production of Space by Lefebvre**, Edited and Translated by A. Torkame, Tehran: Tisa Publications. (*In Persian*)
- Leylaz, S. (2012), **Second Movement: Authoritative Modernity in Iran (History of First to Third Development Planes)**, Tehran: Niloufar Publications. (*In Persian*)
- Lowy, M. (2005), **Reading Walter Benjamin's 'On the Concept of History'**, Translated by Chris Turner, London- New York: Verso.
- Marx, K. (1970), **Critique of Hegel's Philosophy of Right**, Translated by Joseph O'Malley, London: Oxford University Press.
- Polanyi, K. (2011), **The Great Transformation**, Translated by M. Maljoo, Tehran: Paradise Danesh. (*In Persian*)
- Satary, J. (2005), **Tehran Myth**, Tehran: Office of Cultural Studies. (*In Persian*)
- Simmel, G. (1997), **The Sociology of Space**, in Frisby, D. and Featherstone, M. (eds) (1997), **Simmel on Culture**, London: Sage.
- Taleghani, M., and Zamani, F. (2012), **Urbanization and Underdevelopment (1st Vol- 1979)**, Translated by Z. Behjoo, Tehran: Institute of Social Sciences and Cultural Studies (*In Persian*)
- Yousefi, H. R. (2020), **End of a Man Who Have in Mind Dream of Great Civilization (On Relation to Anniversary of Death of Mohammad Reza Pahlavi)**, Retrieved from <http://medn.me/bdGIS> (*In Persian*)

خوانش انتقادی فضا و زمان برنامه‌ریزی توسعه در حاکمیت اقتدارگرایی پهلوی (طرح جامع شهر تهران در دههٔ چهل شمسی)*

عبدالحسین کالانتاری^۱

امید منصوری^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۱/۱۶

تاریخ دریافت: ۹۹/۴/۲۴

Doi: 10.22059/jisr.2021.285457.901

چکیده

این مقاله به بررسی فضا و زمان برنامه‌ریزی توسعه در دههٔ چهل شمسی از خلال طرح جامع شهر تهران می‌پردازد. برای تحلیل این مسئله از نظریهٔ تولید فضا و مفهوم فن حکمرانی لیبرالیستی استفاده شده و بنابراین در میان سه لحظهٔ تولید فضا، بر لحظهٔ بازنمایی‌های فضایی تأکید شده است؛ زیرا مسئلهٔ تحقیق که بررسی برنامه‌ریزی شهری است، چنین تأکیدی را ضروری می‌سازد. از لحاظ روش‌شناختی از روش پس‌روندی-پیش‌روندی لوفور استفاده شده و تکنیک روشی این پژوهش، بررسی اسناد است. طرح جامع شهر تهران که در سال ۱۳۴۸ نوشته شد، مبنای تحلیل قرار می‌گیرد. هدف این مقاله نشان‌دادن بررسی فضا و زمان توسعهٔ نهفته در طرح جامع است تا بتوانیم نسبت مذکور را توضیح دهیم. مطابق نتایج، فضا و زمان طرح جامع تبلور نوعی فضا و زمان سرمایه است. دلالت‌های آن، تعریف سعادت مبتنی بر نوعی آینده است که اصول آن را انباشت سرمایه، جمعیت و دوگانهٔ فراغت و کار، و استراتژی‌های آن را کارایی، کفایت و غیره تشکیل می‌دهد. همچنین نظم خطی طراحی زیرساخت‌ها و مصرف‌محوری و تقلید طرح از مدمحوری شهرهای بزرگ، میانجی‌های قلمروگستری سرمایه به‌شمار می‌آیند. شرایط تاریخی نسبت دولت و سرمایه در ایران که به‌ضرورت، دولت را به شکل‌دهی بازار سرمایه و حمایت از بورژوازی بوروکرات ملزم کرد، با شکست در برنامه‌های توسعه و طرح جامع، بحران مشروعیت دولت پهلوی را عمق بخشید و درنهایت در انقلاب

* مقاله علمی - پژوهشی، مستخرج از پایان‌نامهٔ کارشناسی ارشد با عنوان «تعامل میان دولت و سرمایه در تهران ۱۳۴۰ شمسی»، تهران، ایران، دانشگاه تهران، دانشکدهٔ علوم اجتماعی.

۱. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران (نویسندهٔ مسئول)، abkalandari@ut.ac.ir

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، دانشگاه تهران، omidmansouri14@gmail.com

۱۳۵۷ نتایج آن آشکار شد. از این رو می‌توان در حاکمیتی اقتدارگرا، از فن حکمرانی لیبرالیستی و فضا و زمان سرمایه متأثر از کینزنیسم صحبت کرد که در آن، هرگونه بحران در این نسبت، به بحران مشروعیت دولت دامن خواهد زد.

واژه‌های کلیدی: ایده توسعه، برنامه جامع، تولید فضا، شهر تهران، فن حکمرانی لیبرالیستی.

مقدمه و طرح مسئله

شهرها موقعیت زیستی غالب عصر ما هستند. البته این بدین معنا نیست که در گذشته وجود نداشته‌اند؛ بلکه بدان معناست که ارزش‌های حیات شهری، الگوی اصلی زندگی است که حومه‌های شهر از آن تبعیت می‌کنند یا منطق خود را بر آن‌ها تحمیل می‌کند. یک بخش این موضوع به گسترش شهرنشینی در عصر جدید برمی‌گردد که در کشورهای در حال توسعه، بسیار سریع‌تر و شدیدتر بوده است. گسترش شهرنشینی به گذارهای جمعیتی سریعی در این کشورها منجر شد؛ برای مثال، تجربه گذار جمعیتی در ایران، برخلاف کشورهای توسعه‌یافته، تجربه نامناسبی بوده است. ایران در فاصلهٔ چهل سال، از سال ۱۳۳۰ تا ۱۳۷۰، رشد جمعیتی بیش از ۳ درصد را تجربه کرد که مشابه آن تقریباً در هیچ کشوری دیده نشده است (احمدی و منصور، ۱۳۹۳). این روند برای شهر تهران شدیدتر از شهرهای دیگر بوده است.

شهر محل اشاعه فرهنگ جدید است. سیر حرکت اشاعه این فرهنگ، اغلب از شهرهای بزرگ به حومه است. حتی شهرها نیز می‌توانند حومه شهرهای بزرگ‌تر قرار گیرند. این نسبت بین پایتخت‌ها نیز وجود دارد، اما به‌طور قطع، در مرز دولت-ملت‌ها، پایتخت‌ها همواره تعیین‌کننده‌ترین شهرها هستند. تهران نیز در سه دههٔ اخیر چنین نقشی داشته است. در واقع پایتخت‌ها نمایانگر ایده‌های سیاست‌گذارانه هستند و می‌توان از روی آن‌ها افق زندگی اجتماعی-سیاسی را دریافت.

در دههٔ چهل، به سبب رشد اقتصادی حاصل از فروش نفت، تهران تحولات عظیمی را از سر گذراند که به‌نحوی نشان می‌داد الگوی توسعه کشور به کدام سو می‌رود. در این میان، در سال ۱۳۴۸، مؤسسه مهندسين مشاور عبدالعزيز فرمانفرمایان و ویکتور گروئن، برنامه‌ای شهرسازانه برای شهر تهران با عنوان «طرح جامع شهر تهران» طراحی کردند که قرار بود تحولات شهری پایتخت را تا ۲۵ سال آینده مدیریت کند. از زمان فروپاشی شهر عهد ناصری که به‌نحوی خروج عینی از کیهان بسته شهر بود، تهران نیز مانند تمام شهرهای ایران، جز تجاری

دفعتی، برنامه‌ای منسجم نداشته است. این طرح به‌واقع نخستین طرح منسجم شهری بود که می‌شد از روی آن افق سیاست‌گذارانه شهر ایرانی را دید.

طرح جامع شهر تهران صرفاً برنامه شهرسازانه بی‌طرفانه‌ای نباید باشد. بلکه قرار است مناسباتی را مفصل‌بندی کند؛ زیرا عمیقاً معطوف به آینده است و باید همه وجوه کاربرانه زندگی شهری تهران را حول ایده خاصی پیش‌بینی کند. از این‌رو حاوی نظام دانشی است که نوع خاصی از همگرایی دولت و اقتصاد (سرمایه) در آن رقم خورده است؛ بنابراین، مسئله این مقاله آن است که خواست این طرح تولید، کدام فضای شهری است. از سوی دیگر، در این مقاله، مناسبات دولت پهلوی و برنامه توسعه مدنظر آن از طریق انباشت سرمایه حاصل از فروش نفت، بررسی می‌شود. بر همین اساس، پرسش آن است که مناسبت دولت و این انباشت سرمایه به چه نحوی رقم می‌خورد. پیامدهای این مناسبت برای مقاله حاضر مهم است؛ زیرا پرسش‌هایی را در زمان حال پاسخ می‌دهد. نگارندگان معتقدند هر پژوهش تاریخی باید از دل زنگ‌های خطر زمان حال، مسئله خویش را پی‌گیرد (لووی به نقل از بنیامین، ۲۰۰۶: ۴۴).

پیشینه پژوهش

در این بخش، به آرای مهم‌ترین متفکران تاریخ معاصر ایران و جایگاه شهری‌شدن در نگاه آن‌ها پرداخته می‌شود. یکی از متفکران و نظریه‌پردازان پرکار ایرانی در تاریخ سیاسی، کاتوزیان (۱۳۹۲) است. او نظریه استبداد شرقی خویش را تا پایان سلطنت پهلوی ادامه داد و درنهایت تحولات ایران دهه چهل را «شبه مدرنیستی» و رشد شهرنشینی را «شهرزدگی» نامید.

یکی دیگر از این متفکران که به تاریخ اجتماعی ایران علاقه‌مند است، آبراهامیان (۱۳۸۸) است. او تحلیلی همه‌جانبه از تحولات روی داده در دهه چهل و پنجاه بر مبنای نظریه «سیاست توسعه ناهمگون و پدیده انقلاب ۵۷» به دست داد و به این پرسش پرداخت که انقلاب ۵۷ به چه دلیلی روی داد یا عامل اصلی انقلاب را باید چگونه تحلیل کرد. او در تحلیل‌هایش، به رابطه رئیس و مرئوس آمریکا و شاه توجه نشان داد و کل تحولات را به نسبت دولت‌ها تقلیل داد. آبراهامیان روشن نکرده است که روند توسعه ناهمگون نتیجه کدام ضرورت منطقی تاریخی بوده است.

مسئله‌محوری بشیریه در *موانع توسعه سیاسی در ایران* (۱۳۹۵) تبیین تلاش برای تکوین دولت مطلقه در ایران پس از انقلاب مشروطه و خصوصاً دوران پهلوی اول و دوم است. بشیریه این تلاش‌ها را در قالب شکاف‌ها و روابط طبقاتی، قومیتی و در نسبت نیروهای سیاسی توضیح

داد. لیلایز (۱۳۹۲) نیز در موج دوم تجدد آمرانه در ایران به بررسی نسبت برنامه‌های توسعه عمرانی کشور و انقلاب اسلامی ۵۷ پرداخت. دغدغه اصلی او آن بود که نشان دهد به چه نحوی می‌توان این نسبت را توضیح داد. کار او از منظری نولیبرالیستی به تبیین مسئله پرداخته و نظام برنامه‌ریزی را در تقابل با تجدد آزادانه و ارادی قرار داده است.

فوران (۱۳۹۵) به نکته‌ای اساسی در تاریخ معاصر ایران پرداخت و آن تأخر ورود ایران به نظام جهانی است. نتیجه این تأخر، وابستگی سیاسی-اقتصادی به کشورهای مرکز است. تحلیل او از سپیده‌دمان دولت صفویه تا غروب حکومت پهلوی و سرآغاز انقلاب ۵۷ را دربرگرفته است. نظریه‌پردازان مذکور کمترین توجهی به بیان شهری سیاست‌های اقتصادی نکرده‌اند و صرفاً به تاریخ اجتماعی پرداخته‌اند. در ادامه، آن دسته پژوهش‌هایی را معرفی می‌کنیم که به شهر، از جمله شهر تهران پرداخته‌اند.

چایچیان (۱۳۹۰) در بررسی وضعیت شهر و روستا در خاورمیانه، ایران و مصر را به‌عنوان جوامع نمونه برگزید. او شهرنشینی این دو کشور بزرگ خاورمیانه را در شهرهای اصلی آن‌ها مطالعه کرد: تهران در ایران و قاهره در مصر. چایچیان این دو شهر را ذیل شهرنشینی وابسته و مقوله رشد ناموزون فهم‌پذیر دانسته است.

طالقانی (۱۳۹۱) نشان داد شهرنشینی هرچند در کشورهای پیشرفته نشانه توسعه‌یافتگی درون‌زا و طبیعی است، در کشورهای درحال توسعه چنین نیست. همچنین تبیین وضعیت شهرنشینی و توسعه‌نیافتگی در تهران پس از دههٔ چهل، یکی از اهداف این پژوهش بود. از طرفی این نکته نیز روشن شد که کل مسائل شهری به انحراف از شهرنشینی و توسعه شهری تقلیل یافته است، آن‌چنان که شهرنشینی ذاتی غربی دارد و بقیه جهان از آن منحرف شده‌اند.

بیات گام‌هایی اساسی برای توضیح نسبت انقلاب ۵۷ و جمعیت تهی‌دست شهری برداشت. از دیدگاه او، «مقوله تهی‌دست» یک مفهوم اقتصادی نیست و در درجه اول به هویتی فرهنگی و اجتماعی اشاره دارد» (بیات، ۱۳۹۱: ۵۴). پروژه وی بیش از هر جایی به شهر تهران پرداخته است، اما نه کلیت شهر، بلکه شهر از منظر مناطق تهی‌دستان شهری.

از نظرگاه ایمانی جاجرمی «شهر در دوران پهلوی، صحنه تجلی شیفتگی به غرب، انقطاع تاریخی و تجددطلبی است» (۱۳۹۵: ۸۵) و گفتمان توسعه در نگاه به شهرنشینی در ایران، اساساً از مفهوم سیاسی «ما-آن‌ها»، «خودی‌ها-بیگانگان» و دوگانگی‌های این‌چنینی استفاده می‌کند.

رویکردهای آسیب‌شناختی درباره شهر، اساساً با شهر و شهرنشینی در ایران مانند یک عارضه یا دمل برخورد می‌کنند و آن را نیازمند درمان می‌دانند. از این رو یا به سیاست‌گذاری‌های دولتی روی می‌آورند یا نگاهی نوستالژیک به حیات زیستی پیشامدرن دارند (برای نمونه، کامروا، ۱۳۹۱؛ محمودی، ۱۳۸۸؛ تقوایی و صابری، ۱۳۸۹).

جلال ستاری در *اسطوره تهران* (۱۳۸۵) آزمون بازنمایی^۱ نقش شهر تهران در رمان ادبی معاصر را در پیش گرفت. استعاره اسطوره^۲ و جبهی برساخت‌گرایانه دارد. نگاه ستاری به شهر در لحظه‌ای^۳ قرار می‌گیرد که نه لحظه زیستندگان شهر است و نه لحظه اندیشه‌ورزان یا سیاست‌گذاران آن. این لحظه، لحظه ایماژ/ تخیل^۴ یا تصور/ دریافت^۵ شهر است. در چنین لحظه‌ای، نویسنده قصدی جز توصیف وضعیت ندارد.

حبیبی (۱۳۸۷) در پروژه‌ای بومی‌تر با عنوان *از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن: تفکر و تأثر)*، با بررسی ابداع مفهوم شار در مکتب اصفهان و پیگیری تحولات تاریخی آن، به دگرگونی مفهوم و فرم آن پرداخت و در نهایت به مفهوم مدرن شهر رسید. حبیبی تهران را «شهر بی‌چهره» نام نهاد و توضیح داد که تهران به «مسئله-شهر» بدل شده است: «شهری که نه در پی تحول سازمان تولیدی کشور، بلکه در پس شکل‌گیری جامعه مصرفی تولد یافته است.»

چارچوب نظری

در این بخش، نظریه تولید فضا در گرهگاه تقابل سرمایه و امر سیاسی در تجربه شهر تهران ارائه می‌شود. بدین ترتیب، به توضیح نظریه تولید فضا با قرائتی خاص می‌پردازیم. بنیادی‌ترین گزاره لوفوری درباره تولید فضا، این است: «فضا تولیدی اجتماعی است.»

اجتماعی بودن فضا، اساساً و جبهی ایجابی نیست؛ زیرا امر اجتماعی نیز ایدئولوژیک است. از این منظر، لوفور متأثر از نگاه مارکس در *تقد عناصر فلسفه حق هگل* (۲۰۰۰) است، اما برای نقادی وضعیت اکنون یا فضای اجتماعی مسلط، چاره‌ای جز پذیرفتن این اصل نیست. براساس این فرض، فضای تولیدشده، هم ابزاری برای اندیشه است و هم ابزاری برای کنش. به علاوه، هم

---

1. Representation
2. Myth
3. Moment
4. Image/ imagination
5. Conceive

وسیله‌ای برای تولید و هم وسیله‌ای برای کنترل است: پس وسیله سلطه قدرت است، اما از سوی دیگر از چنگ کسانی که از آن استفاده می‌کنند، می‌رهد. اما اکنون نیروهای اجتماعی و سیاسی (دولت) به وجود آورنده فضا، به خطا در پی غلبه کامل بر آن هستند. هر عاملی که واقعیت فضایی را به سوی نوعی خودبنیانی^۱ کنترل‌ناپذیر سوق می‌داد، حال تلاش می‌کند آن را به زمینه بازگرداند و سپس به غل‌وزنجیر بکشد و به بردگی بگیرد (لوفور، ۱۹۹۱: ۲۶).

هر اجتماع و به تبع آن هر شیوه تولیدی، با زیرمجموعه‌هایش فضای مقتضی^۲ خاص خود را تولید می‌کند. مقتضی بودن فضا دلالت بر وضعیتی معنامند دارد که در آن، انسان‌ها فضا را در تملک خود، و خود را در قلمرو آن می‌دانند. فضای مقتضی، فضایی برای زیستن است. معنامندی در خلال توانایی هویت‌سازی، روایت تاریخی و زبان مشترک، در قاموس فضای اجتماعی به وجود می‌آید. از این‌رو فضای مقتضی، فضایی هویت‌محور است که باید زبان مشترک و روایتی تاریخی پشتوانه آن باشد. این طرح برای برجسته‌سازی و فهم این مکانیسم، متأثر از باشلار است (باشلار، ۱۳۹۲)، اما نه به تعبیر نوستالژیک خوش‌بینانه بودن او؛ زیرا به تعبیر این طرح، سلطه امر تکنولوژیک-بوروکراتیک و زبان تکنولوژیک-بوروکراتیک، زمینه‌ساز اخلاقی ابزاری شده است که هرگونه امکان اخلاقی دیگر را سلب می‌کند.

به‌طور عام، هر تلقی‌ای از فضای اجتماعی، به دلیل دلالت بر تازگی و پیچیدگی واقعی و صوری، در برابر تحلیل ایستادگی می‌کند. در واقع، کنش تولید فضا، فرایندی^۳ است برای روی‌دادن این رخداد. پس ضروری است که قابلیت‌های پراکتیس اجتماعی و قدرت‌های مسلط، مکان‌های ویژه‌ای در دسترس داشته باشند: موقعیت‌های دینی و سیاسی. زیمل در جامعه‌شناسی فضا این ویژگی فضا را انحصار فضایی^۴ می‌نامد (زیمل، ۱۹۹۷: ۳). واقعیت این است که فضای اجتماعی کنش‌های اجتماعی را «ادغام» می‌کند، چه کنش سوژه‌های فردی و چه جمعی. کنش آنان که متولد می‌شوند، می‌میرند و آنان که در رنج‌اند و آنان که عمل می‌کنند (لوفور، ۱۹۹۱: ۳۳).

مانند تمام پراکتیس‌های اجتماعی، پراکتیس فضایی نیز درست پس از آنکه مفهوم‌پردازی شود، زیسته می‌شود. انسان قادر نیست صرفاً با کلمات زندگی کند. هر سوژه‌ای در فضایی که هم از آن لذت می‌برد و تغییرش می‌دهد، جای می‌گیرد. اگر فضای اجتماعی، تولیدی اجتماعی

---

1. Autonomy
2. Appropriate
3. Process
4. Exclusivity of space

است، دانش ما باید انتظار بازتولید و توضیح فرایند تولید آن را داشته باشد. موضوع مربوط باید انتظار گذار از [تولید] چیز در فضا به تولید بالفعل^۱ فضا را برآورده کند. از این‌رو، تولیدات ناقصی^۲ که در فضا نهاده شده‌اند - همان چیزها - و گفتمان‌های فضا، فراتر از سرخ‌های ارائه‌شده و دلایلی برای فرایند تولید فضا نیستند: فرایندی که روندهای دلالت‌گر را ذیل خود می‌گنجاند، بی‌آنکه به آن‌ها تقلیل بیابد (لوفور، ۱۹۹۱: ۳۷).

لوفور پس از این، ضرورت ارائه نظریه فضا را مطرح می‌کند: نظریه، به‌یقین با به‌هم‌زنجیرکردن مفاهیم، در نیرومندترین معنای کلمه: از درون، نه فقط از بیرون (به‌طور توصیفی) و به‌صورت جهانی، فرایند زیایی را بازتولید می‌کند، یعنی با حرکت مداوم عقب و جلو، بین گذشته و حال. درحالی‌که فضا با فهمی کاملاً روشن از رابطه علی-معلولی، انگیزشی و درگیرانه تولید نمی‌شود. لوفور، در تولید فضا، از لحظات سه‌گانه تولید فضای اجتماعی صحبت می‌کند که در اینجا فقط به بازنمایی‌های فضایی پرداخته می‌شود؛ زیرا درگیری این مقاله به‌صورت تحلیلی با این لحظه است.

بازنمایی‌های فضایی، فضای مفهوم‌پردازی‌شده، فضای دانشمندان، برنامه‌ریزان، اوربانیست‌ها، تقسیم‌کنندگان زمین، دیوان‌سالاران یا کاغذبازها، مهندسان اجتماعی و نیز فضای دسته‌ای از هنرمندان است که ذوق علمی دارند؛ همه آن‌هایی که آنچه را زیسته و درک شده، با آنچه تصور شده است، یکی می‌دانند. این فضای مسلط هر جامعه (یا شیوه تولید) است (لوفور، ۱۹۹۱: ۳۸-۳۹).

توضیح لوفور به‌قدر کافی واضح است. بازنمایی‌های فضایی، لحظه قدرت‌مندان جامعه یا شیوه تولید است. قدرت در شیوه تولید سرمایه‌داری، هم سیاست و هم سرمایه را دربرمی‌گیرد. آن‌ها با منطق‌های متفاوت، اما بیشتر مواقع در یک مسیر، درصدد سلطه بر فضای اجتماعی و اقتناع لحظه پراکتیس فضایی هستند.

همان‌طور که گفته شد، هدف این پژوهش آن است که نقش برنامه جامع شهر تهران را به‌عنوان تجلی فن حکمرانی لیبرالیستی در مدیریت شهری بررسی کند و از خلال آن، سازوکارهای حکومت‌مندی و گردش سرمایه را نشان دهد:

«می‌خواهم فن حکومت‌کردن^۳ را مطالعه کنم؛ به‌عبارتی شیوه معقول حکومت‌کردن به بهترین شکل، تأمل در خصوص بهترین شیوه ممکن حکومت‌کردن. درواقع سعی کرده‌ام سطح تأمل در

---

1. Actual
2. Partial
3. Governing

کردار^۱ حکمرانی را به فهم درآورم. به یک معنا، اگر دوست داشته باشید، می‌خواهم آگاهی حکومت نسبت به خویش^۲ را مطالعه کنم» (فوکو، ۱۳۸۹: ۱۰).

مفهوم فن حکومت‌مندی فوکو سبب می‌شود دغدغه مشروعیت دولت، با نظریه تولید فضا دقیق‌تر و پررنگ‌تر بررسی شود. از این‌رو با الهام از این مفهوم، به دولت یا امر سیاسی، هویتی مستقل‌تر در مقابل سرمایه داده می‌شود.^۳ نباید فراموش کرد که اولویت این فن، نه آزادی، صلح یا عدالت اجتماعی که وعده کسب قدرت و مشروعیت به حکومت‌ها برای تولید سود، امکان مصرف و ایدئولوژی رفاه برای گردش سرمایه است (پولانی، ۱۳۹۱: ۴۴۲). پس غایت آن قلمروگستری سرمایه است.

روش‌شناسی

دغدغه روش پیش از آنکه نوعی درگیری تکنیکی باشد، شیوه‌ای از مواجهه است. در واقع امر روش‌شناختی^۴ آنجا ضرورت می‌یابد که محقق به میانجی‌ای برای نزدیکی و دوری یا اتخاذ فاصله منطقی با موضوع خویش نیازمند می‌شود. از این‌رو از اساس می‌توان گفت روش‌شناسی گونه‌ای فلسفه روش، پیش از اتخاذ هرگونه تکنیک روشی است.

در هسته مبحث روش‌شناختی حاضر، نگاه به تاریخ^۵ قرار دارد. امروزه تاریخ‌نگاری، دغدغه محوری است و نه تاریخ‌نگاری طبیعی‌کردن^۶ امر تاریخی و نوعی ضدتاریخی عمل کردن تاریخ‌نگار یا ثبت تاریخ فسیل‌ها (باک‌مورس، ۱۹۸۹، بخش دوم: ۳۲). چنین نگاهی به نگرش روش‌شناختی پس‌روندی-پیش‌روندی^۷ لوفوری نزدیک می‌شود. لوفور در تولید فضا می‌گوید: «دیدگاهی که در اینجا اتخاذ شده ممکن است پس‌روندی-پیش‌روندی وصف شود. این روش واقعیات امر حاضر^۸ را نقطه آغاز قرار می‌دهد» (لوفور، ۱۹۹۱: ۶۵).

1. Practice

2. Government's consciousness of itself

۳. البته در این تقسیم‌بندی منطقی اساساً وام‌دار سنت وبری و اشمیتی منتهی به نظریه فوکو هستیم. برای آگاهی بیشتر در این زمینه به کتاب *دین، قدرت، جامعه* (۱۳۸۲) ماکس وبر، ترجمه احمد تدین، تهران: هرمس، و کتاب

مفهوم امر سیاسی (۱۳۹۲) کارل اشمیت، ترجمه سهیل صفاری، تهران: نگاه معاصر رجوع کنید.

4. Methodological

5. History

6. Naturalization

7. Regression-progression

8. The present

این روش بر سه روند استوار است:

الف) توصیف^۱: مشاهده‌ای که با تجربه و نظریه‌ای کامل شکل گرفته است؛

ب) پس‌روند تحلیلی^۲: تحلیل واقعیت با تلاشی که برای مقایسه ساخته شده است و قرار نیست به گزاره‌های مبهم فروغلتد؛

پ) خاستگاه تاریخی^۳: مطالعه جرح و تعدیل ساختارهای فوقانی از طریق تحول و وابستگی آن‌ها به ساختارهای عام‌تر؛ طبقه‌بندی صورت‌بندی و ساختارها در نسبت با فرایندهای عام و تلاش از طریق توضیح و تشریح برای بازگشت به امر حاضر (کاو فمَن و لباس به نقل از لوفور، ۲۰۰۰: ۹).

پس در جست‌وجوی خاستگاه‌ها از طریق پس‌روند، به‌طرزی تبارشناسانه عمل می‌شود. چنین تبارشناسی‌ای بازگشت به خاستگاه یک مفهوم و توضیح نسبت‌ها، تغییر مسیرها و پیوندهای امر مطالعه‌شده است. از این‌رو تبار آن‌ها با رویه‌های تکوین تاریخی‌شان ترکیب می‌شود. این رویه‌های تکوین تاریخی، به امور انتزاعی و کلی تاریخ عام جامعه و فلسفه متصل هستند. پیش‌روند، حرکت مخالفی است که با امر حاضر آغاز می‌شود و آنچه را در آینده ممکن و ناممکن است، ارزیابی می‌کند. لوفور تأکید می‌کند این روشی است که مستقیم از مارکس گرفته شده است. او بر این اساس مارکس را در مقام متفکر امر ممکن^۴ (و نه واقع‌گرا^۵) قرائت می‌کند (همان).

ضرورت بهره‌مندی از تکنیک‌های روشی در اینجا است که بین ایده و میدان، میانجی می‌شود. بر همین اساس، استفاده از تکنیک‌های تحلیل اسنادی برای هدف پیش‌رو کارساز می‌افتد. از سوی دیگر، «اسناد تا آنجا که در قالب خاصی تهیه می‌شوند، موضوعاتی استاندارد به حساب می‌آیند: یک یادداشت، گزارش‌های موردی، قراردادهای، پیش‌نویس‌ها، گواهی‌های مرگ، اظهارنظرها، دفترچه‌های خاطرات، آمارها، گزارش‌های سالانه، گواهی‌نامه‌ها، احکام قضایی، نامه‌ها یا اظهارنظرهای کارشناسانه» (وولف به نقل از فلیک، ۱۳۹۶: ۲۷۵). از اسناد می‌توان در دو استراتژی مستقل یا در تلفیق با سایر روش‌ها بهره برد. در این طرح، از استراتژی دوم بیشتر بهره گرفته شده است. همان‌طور که از نقل قول فلیک از وولف پیداست، اسناد یا رسمی‌اند یا

-
1. Description
  2. Analytico-regression
  3. Historico-genetic
  4. The possible
  5. Realist

غیررسمی که در اینجا اسناد رسمی تحلیل می‌شوند. تحلیل آماری نیز بر همین منوال صورت می‌پذیرد؛ منتهی در تحلیل آماری، داده‌های مدنظر محوریت کمی دارند.

طرح جامع تهران، پیش به سوی ساختن پایتخت آینده

مهم‌ترین طرح شهرسازی که در عصر پهلوی طراحی، و تا حدودی اجرا شد، طرح جامع شهر تهران بود. از این رو ایده آل حکمرانی پهلوی به‌طور عام و شهر تهران به‌طور خاص از خلال آن بررسی می‌شود. در مقدمه طرح جامع آمده است:

«با توجه به اهمیت توسعه تهران و اینکه ارکان مختلف شهری در اثر این توسعه زیر فشار سنگین قرار گرفته و اساس نظم شهری در هم شده بود، سازمان برنامه در بهمن‌ماه ۱۳۴۴ مؤسسه مهندسين مشاور عبدالعزيز فرمانفرمایان-ویکتور گروئن را به‌سمت مشاور شهرسازی انتخاب نموده و مقرر داشت که طرح جامعی برای توسعه شهر تهران برای ۲۵ سال آینده تهیه نماید؛ به‌طوری‌که این طرح کلیه شرایط و محدودیت‌های فیزیکی و اجتماعی و جمعیتی شهر و منطقه تهران را در نظر گرفته و از کلیه امکانات و مزایای موجود حداکثر استفاده را بنماید» (طرح جامع، ۱۳۴۸: ۱-۱ و ۱-۲).

فشار سنگین رخدادهای دهه بیست تا چهل شمسی و گسترش متحیرکننده شهر تهران، اجرای طرح جامع را ضروری کرده بود. از این رو طرح جامعی برای ۲۵ سال بعد تهیه شد که برای نخستین بار در آن، نظام شهرسازی ایران متوجه آینده بود. در این زمینه، وفاقی کلی در نظام سیاست‌گذاری وجود داشت:

«در اجرای این دستور، نظر دولت و سازمان برنامه بر این بوده که مؤسسات مختلف دولتی مانند سازمان نقشه‌برداری کشور، مرکز آمار ایران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران و به‌خصوص شهرداری تهران در تهیه و تدوین این طرح جامع با مهندسين مشاور همکاری داشته باشند. درعین حال به‌منظور حداکثر استفاده از نکات مختلف فنی و تهیه و گردآوری اطلاعات تخصصی و پیش‌بینی احتیاجات آینده شهر به‌نحو احسن، مهندسين مشاور رأساً دو مؤسسه خصوصی یعنی مؤسسه اقتصادی هلند و «مهندسين مشاور امان اند ویتنی»^۱ را به‌کار گمارد. بدین ترتیب که مؤسسه اقتصادی هلند بر مبنای تغییر و تحولات گذشته، دورنمای توسعه اقتصادی ۲۵ سال آینده را تهیه و میزان احتمالی سرمایه‌گذاری در تهران را برآورده سازند

و «مهندسين مشاور امان اند ويتني» نيز مشكلات موجود تجهيزات شهري را مشخص و احتياجات ۲۵ سال آينده را پيش‌بيني نمايد» (همان).

مجموعه‌اي از سازمان‌هاي مختلف دولتي و خصوصي و ايراني و خارجي، نهاد طرح جامع را شكل مي‌دادند. سازوکار نهادسازي براي اين طرح به‌نحوي بود که همگان را به آينده اميدوار سازد. قرار بود از گذشته درس‌هايي براي آينده گرفته شود. در اين زمينه به‌طور استعاري از آينده کمک گرفته شده بود. «بدین ترتیب که مؤسسه اقتصادی هلند بر مبنای تغییر و تحولات گذشته، دورنمای توسعه اقتصادی ۲۵ سال آينده را تهيه و ميزان احتمالي سرمايه‌گذاري در تهران را برآورده سازند و مهندسين مشاور امان اند ويتني نيز مشكلات موجود تجهيزات شهري را مشخص و احتياجات ۲۵ سال آينده را پيش‌بيني نمايد.»

این طرح اهدافی داشت که منظور از آينده را فهم‌پذير مي‌کند:

۱. بررسی مقدماتی مسائل موجود شهري و روش‌هاي مختلفي که در سراسر دنيا براي هدايت توسعه و تجديد حيات شهرها اتخاذ شده است؛

۲. بررسی تاريخچه ايران و تهران و مشخصات اقتصادي منطقه تهران؛

۳. بررسی تفصيلي مشخصات کليه عوامل شهري و مشكلات و محدوديت‌هاي آنها؛

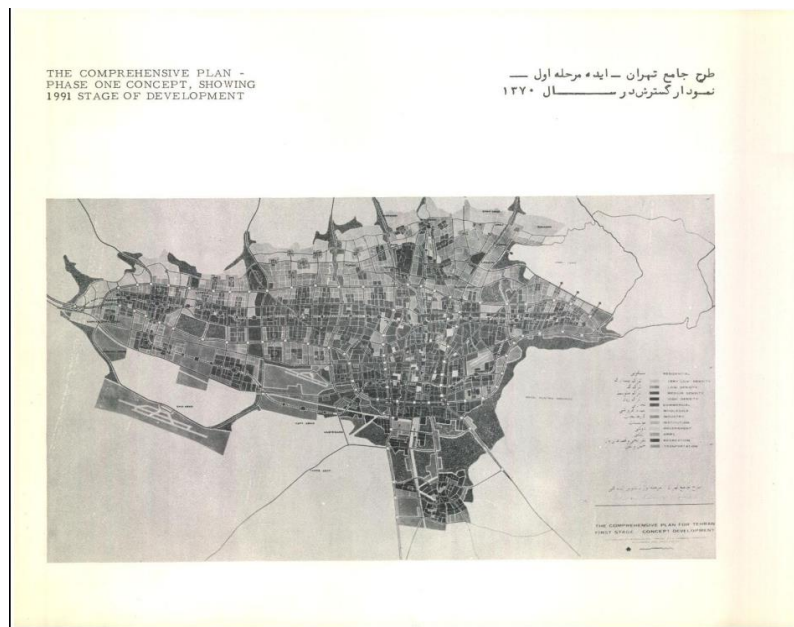
۴. بررسی دورنمای ميزان افزايش جمعيت و رشد اقتصادي و مطالعه مضامين و معاني سياست دولت؛

۵. تعيين هدف‌هاي اساسي براي بررسی تهران، با توجه به امکانات و محدوديت‌هاي شهر؛ در اين مورد، مطالعه جامعي از روش‌هايي که در زيبايي و جلوۀ سيمای تهران مؤثر خواهد بود، به‌عمل آمده است؛

۶. بررسی ضوابط و معيارهاي منطقي و مناسب هريک از عوامل شهري مانند واحدهاي مسکوني، تأسيسات آموزشي و فرهنگي، اماکن تجاري و غيره براساس روش‌هاي موجود و قوانين و سنن شهرسازي در ساير ممالک پيشرفته دنيا و همچنين هدف‌ها و آرمان‌هاي توسعه شهري...» (همان: ۱-۳).

این طرح قرار بود در پايان، یک راهنما و وسيله منطقي و عملي براي هدايت توسعه آينده تهران باشد. آينده ۲۵ ساله تهران در قالب اقدامات و روش‌هايي سامان يافت که در ادامه، آنها را مطرح مي‌کنيم:

۱. اتخاذ و اجرای روش خطی توسعه تهران مطابق شمای صفحه بعد و براساس پیش‌بینی یک جمعیت ۵/۵ میلیون نفری تا سال ۱۳۷۰؛
  ۲. انجام یک سلسله اقدامات تحدیدی مؤثر، به طوری که جمعیت تهران تا سال ۱۳۷۰ از ۵/۵ میلیون نفر تجاوز ننماید؛
  ۳. وضع قوانین و مقررات لازم جهت اجرای طرح جامع و ایجاد یک سازمان نظارت بر اجرای آن؛
  ۴. اقدامات کوتاه مدت به منظور رفع معایب و نواقص موجود در نواحی شهری و ایجاد یک محیط مناسب و بهتر» (همان: ۱-۲).
- سپس مهندسین مشاور سه دسته اقدام فوری، کوتاه مدت و اساسی برای اجرای طرح جامع مطرح کردند. ایماژ آنان از آینده تهران مطابق نقشه ۱ بود.

نقشه ۱. طرح جامع تهران، ایده مرحله اول

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸

قرار بود تهران آینده نظمی هندسی بیابد و کلیت آن را خطوطی ارتباطی فرم ببخشد که زیر پوست شهر بود. انسان جدید ساکن تهران از همه جا می‌گذشت، بدون آنکه مکانی را ببیند. او

با تهران از خلال نمادها و نشانه‌های گذرگاه‌ها آشنا می‌شد. از این‌رو مکان‌ها تبدیل به نقاط هندسی روی نقشه‌ها و نام ایستگاه‌ها می‌شدند. از این پس، زیستن در آینده، آرزوی زیستن در میان نام‌ها، ایماژها و تصورات از شهر است. روی نقشه نیز چنین آرزویی نقش بسته است، در هیئت نقاطی که با رنگ سفید تعیین شده‌اند. این نقاط، ایستگاه‌های متروی شهری و مسیرهایی هستند که قرار بود کل تهران را به هم وصل کنند و البته هنوز هم در حال اجراست. این تصویر تهران به‌عنوان کلیتی انتزاعی بود.

این آرزوها به‌میانجی برنامه‌های مجزا واقعیت پیدا می‌کردند. بدین ترتیب در این طراحی آینده، همان‌طور که گفته شد، سیاست‌گذاری‌هایی نیز در زمینه جمعیت و اقتصاد کلان و خرد تعبیه شد. آمارهای زیر جای مذاقه عمیق‌تری دارند:

جدول ۱. جمعیت تهران در چشم‌انداز آینده، سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۰

سال	جمعیت	میزان افزایش سالانه
۱۳۴۵	۲,۹۸۰,۰۰۰	۵/۲
۱۳۵۰	۳,۸۳۰,۰۰۰	۳/۳
۱۳۵۵	۴,۵۳۰,۰۰۰	۱/۸
۱۳۶۰	۴,۹۵۰,۰۰۰	۱/۱
۱۳۶۵	۵,۲۳۰,۰۰۰	۱
۱۳۷۰	۵,۰۵۰,۰۰۰	

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۲-۵

طرح جامع در پی مدیریت انباشت جمعیت و سرمایه است؛ زیرا از ضرورت این دو اصل برای ایجاد کنترل و در نتیجه حفظ مشروعیت سیاسی مبتنی بر فضای سرمایه آگاه است، اما مشکل آنجاست که آمارها بسیار آرمانی هستند و نظمی غیرمنطقی و بسیار کنترل‌شده دارند. گویی تهران قرار است به مکانیکی‌ترین شهر جهان تبدیل شود.

مسئله آنجا پیچیده‌تر می‌شود که میزان مهاجرت و موالید نیز بررسی شود:

جدول ۲. میزان مولید و مهاجرت به تهران در ۲۵ سال آینده از سال ۱۳۴۵

میزان مهاجرت	میزان مولید برای هر هزار زن ۱۵ تا ۴۹ ساله	دوره
+۱۵۱،۰۰۰	۱۸۰	۱۳۴۵ تا ۱۳۵۰
+۱۵۱،۰۰۰	۱۶۰	۱۳۵۰ تا ۱۳۵۵
-۱۲۰،۰۰۰	۱۳۰	۱۳۵۵ تا ۱۳۶۰
-۱۳۷،۰۰۰	۱۰۵	۱۳۶۰ تا ۱۳۷۰
-۱۱۳،۰۰۰	۹۰	۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۳-۵

همچنین اینکه این تصمیم‌ها تا چه حد با چشم‌انداز اقتصادی آینده تهران متناسب است، جای تأمل دارد.

جدول ۳. نسبت درصد رشد جمعیت بر مبنای درآمد

۱۳۷۰	۱۳۶۵	۱۳۶۰	۱۳۵۵	۱۳۵۰	۱۳۴۵	میزان درآمد سالیانه به ریال
۵	۸	۱۴	۲۳	۳۳	۴۴	با ۷۶،۷۰۰
۳۹	۴۶	۴۹	۵۰	۴۷	۴۴	از ۷۶،۷۰۰ تا ۲۳۰،۰۰۰
۳۳	۳۲	۳۱	۲۴	۱۸	۱۱	از ۲۳۰،۰۰۰ تا ۵۰۰،۰۰۰
۲۳	۱۴	۶	۳	۲	۱	از ۵۰۰،۰۰۰ به بالا
۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	۱۰۰	جمع

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۵-۷

کاهش جمعیت، میزان مولید و مهاجرت به تهران به همراه افزایش میزان درآمد سالیانه، تنها هدف طرح جامع برای رسیدن به سعادت در پایتخت آینده نبود. این آرمان-آمارها در قالب کالبد شهری نیز تداوم یافت؛ زیرا طرح جامع حتی به نوع مصرف کالاها و خدمات و حتی مشاغل نیز پرداخته بود.

جدول ۴. مصرف کالا و خدمات در تهران ۱۳۷۰

درصد هزینه خانوار	کالاها و خدمات
۱۹/۴	مسکن
۲۶/۳	خوراک
۶/۷	سایر کالاها
۲۰/۱	کالاهای تجملی

ادامه جدول ۴. مصرف کالا و خدمات در تهران ۱۳۷۰

کالاها و خدمات	درصد هزینه خانوار
خدمات	۳
بهداشت	۱/۹
پذیرایی	۳/۲
آموزش و فرهنگ	۲/۵
تفریح	۳/۶
رفت‌وآمد	۸
متفرقه	۵/۳
جمع	۱۰۰

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۵-۸

نویسندگان طرح جامع برای رسیدن به این ایده‌آل، خود را با مسئله جمعیت و نیروی کار مواجه دیدند. مهندسين مشاور در راستای رفع این مسئله، توضیح زیر را در قالب یکی از گزینه‌های سیاست تعدیل و موانع آن آوردند:

«نیروی کارگری ۳۳ درصد جمعیت تهران را تشکیل می‌دهد. در سال ۱۳۷۰ که جمعیت به ۵/۵ میلیون می‌رسد، چنانچه نسبت مذکور محفوظ بماند، عده کارگران تهران به یک میلیون و ۸۱۵ هزار نفر خواهد رسید؛ درحالی‌که محاسباتی که بر مبنای دورنمای وضع اقتصادی و اشتغال به عمل آمده نشان می‌دهد که در آن سال، تهران به دو میلیون و ۲۰۷ هزار کارگر احتیاج خواهد داشت. مسلماً این عده کارگر را نمی‌توان بدون افزایش جمعیت شهر تأمین نمود. از طرف دیگر، چنانچه جمعیت و توسعه تهران تحت کنترل درآمد، دولت بایستی ۳۹۲ هزار شغل جدید در مرکز عمده شهری خارج از تهران برای این مازاد جمعیت پایتخت تهیه نماید. علاوه بر این، در مورد ایجاد صنایع و تأسیسات کارخانجات در مراکز مذکور، دولت بایستی توجه خاص به صنایع مادر (که احتیاجی به استقرار آنها در تهران نیست) مبذول دارد. چنین سیاستی موافق تصمیم فعلی محدود کردن توسعه صنعتی تهران بوده و در عین حال امکان آن را می‌دهد که کارخانجات و صنایع ضروری در تهران باقی بمانند» (همان: ۱۰-۵ تا ۱۱-۵).

این نوع مواجهه، به مهندسين مشاور طرح جامع، این حق را می‌داد که درباره ترکیب مشاغل در تهران ۱۳۷۰ نیز پیش‌بینی انجام دهند. از سوی دیگر طرح جامع در فضای سیاست‌های

جهانی‌سازی تولید شده است. به همین دلیل، دولت نقشی محوری در تمام وجوه آن، خصوصاً در بخش اقتصادی دارد.

جدول ۵. پیش‌بینی ترکیب مشاغل در تهران (در سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۷۰)

تفکیک درصد هر بخش	۱۳۷۰ (تعدیل شده)		۱۳۷۰ (پیش‌بینی شده)		۱۳۴۵		سال
	درصد کل	عده شاغلان	درصد کل	عده شاغلان	درصد کل	عده شاغلان	
کارمندان دولت	۱۸/۴۶	۳۳۵,۰۰۰	۱۵/۱۸	۳۳۵,۰۰۰	۲۱/۹۲	۱۶۰,۰۰۰	کارمندان دولت
	۴/۹۰	۸۹,۰۰۰	۴/۰۳	۸۹,۰۰۰	۴/۱۱	۳۰,۰۰۰	کارمندان شهرداری
تجارت ضروری	۶۶/۱۷	۴۲۷,۰۰۰	۲۱/۳۹	۴۷۲,۰۰۰	۱۵/۰۷	۱۱۰,۰۰۰	تجارت ضروری
	۱۶/۸	۳۰۵,۰۰۰	۱۳/۸۲	۳۰۵,۰۰۰	۱۲/۳۳	۹۰,۰۰۰	تجارت غیرضروری
صنعت ضروری	۱۵/۰۴	۲۷۳,۰۰۰	۳۰/۱۳	۶۶۵,۰۰۰	۲۱/۳۳	۱۵۵,۰۰۰	صنعت ضروری
	۲۷/۹۹	۲۳۵,۰۰۰	۱۰/۶۵	۲۳۵,۰۰۰	۱۶/۴۴	۱۲۰,۰۰۰	صنعت غیرضروری
کشاورزی و معادن	۰/۸۳	۱۵,۰۰۰	۰/۶۸	۱۵,۰۰۰	۲/۰۵	۱۵,۰۰۰	کشاورزی و معادن
	۶/۰۱	۹۱,۰۰۰	۴/۱۲	۹۱,۰۰۰	۶/۸۵	۵۰,۰۰۰	سایرین (از جمله بیکاران)
جمع	۱۰۰	۱,۸۱۵,۰۰۰	۱۰۰	۲,۲۰۷,۰۰۰	۱۰۰	۷۳۰,۰۰۰	

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۵-۱۲

مطابق دیدگاه طرح جامع، تهران همواره ماهیت خدماتی خویش را حفظ می‌کند. در چشم‌انداز آینده تهران، کشاورزی و معادن رشد چندانی نخواهد داشت و نکته حائز اهمیت، میزان بیکاران شهری است که ریشه در بینش اقتصاد سیاسی لیبرالیستی دارد. در مبانی اقتصاد کلان لیبرالی، ۵ درصد بیکاری، حالت طبیعی بیکاری در اقتصاد ملت‌هاست؛ حال آنکه این میزان همواره ارتشی از ذخیره کار باقی می‌گذارد تا امکان چانه‌زنی برای صاحبان سرمایه باقی بماند. این امر آن‌چنان در ناخودآگاه برنامه‌ریزی این رویکرد خانه کرده که به‌واقع آن را طبیعی می‌دانند

و حتی در چشم‌انداز آینده تهران، در ایده‌آل‌ترین لحظه برنامه‌ریزی هم این واقع‌گرایی سرمایه‌دارانه را رها نکرده‌اند.

کالبد شهر در طرح جامع

همان‌طور که گفته شد، ایده پایتخت آینده به‌عنوان بهشت زمینی، به‌میانجی تقلید از پایتخت‌های بزرگ جهان شکل گرفت. در واقع آرمان این شهرها، به ایده سعادت تهران تبدیل شد. مهندسین مشاور بر این ایده‌آل صحه گذاشتند و آینده تهران را در گرو فعلیت‌بخشیدن به آن می‌دانستند:

«مردم طبقه متوسط غالباً از وضع کنونی تهران ناراضی و طبقه بالا تا حدی نسبت به آن بی‌تفاوت است، ولی طبقه پایین و محروم که بیشتر از مهاجرین روستایی تشکیل گردیده، تهران را مانند قبله آمال خویش می‌نگرد. چه افراد این طبقه تفاوت بین خانه‌های کاهگلی خود و آسمان‌خراش‌های تهران و اختلاف بین عبا و چادر و آخرین مد پاریس را مشاهده نموده و این امید را در خود می‌پروراند که روزی بدانجا برسند. چراغ‌های رنگارنگ نئون و مغازه‌های مملو از کالا و ازدحام اتومبیل‌ها در پایتخت، همه در نظر افراد طبقه پایین حتماً به‌منزله ثروت روزافزون شهر و در نتیجه ارتقای سطح زندگی کلیه طبقات ساکن پایتخت جلوه می‌کند. البته افراد طبقه پایین غالباً تحت شرایط تراکم زیاد و وضع ناسالم بهداشتی و چه بسا بدون آب و برق و سایر وسایل زندگی می‌کنند، ولی اغلب آن‌ها می‌دانند که این مشکلات موقتی بوده و از این رو رفع این مشکلات اهم وظیفه طرح جامع تهران است» (همان: ۳-۷ تا ۴-۷).

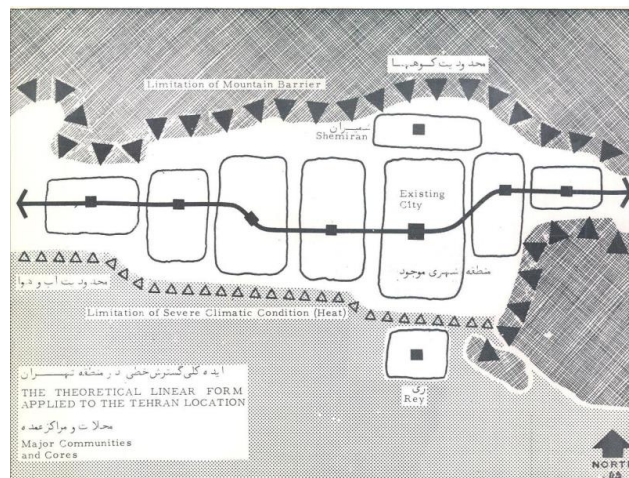
این آرمان عدالت‌خواهانه طرح جامع، در چشم‌انداز اقتصادی آن نیز لحاظ شده بود (جدول ۵ این ادعا را تأیید می‌کند). قرار بود طرح جامع در پایان ۲۵ سال، شهروندانی داشته باشد که اغلب آن‌ها از لحاظ درآمد، در موقعیت متوسطی قرار داشته باشند. طبق اطلاعات همان جدول، بیش از ۷۰ درصد جمعیت تهران، درآمدی بین ۷۶ هزار و ۷۰۰ ریال تا ۵۰۰ هزار ریال خواهند داشت. بر همین اساس، «رفع این مشکلات اهم وظیفه طرح جامع تهران است». حال آنکه رفع این مسئله با مبانی طرح‌شده خود طرح جامع در تناقض اساسی بود. طرح جامع، تحولات زندگی در تهران را در مقام تغییراتی طبیعی به رسمیت می‌شناسد و عدالت‌خواهی را در گسترش آن‌ها می‌داند:

«در سال‌های اخیر، انواع جدید وسایل تفریح و سرگرمی رواج یافته است؛ مثلاً سینما و رادیو و تلویزیون جانشین نقالان و داستان‌سرایان سابق قهوه‌خانه‌ها و میدان‌ها شده‌اند. استادیوم‌ها و

ورزشگاه‌های بزرگ توجه اکثر مردم را از زورخانه‌های سابق به خود معطوف نموده و رستوران‌های مدرن سبک اروپایی و آمریکایی جای کبابی و کله‌پزی‌های سابق را گرفته است. آزادی و تساوی زنان موجب رواج بیش‌ازپیش تفریحات مختلف در هوای آزاد شده، به‌طوری‌که اکنون تمام اعضای خانواده دسته‌جمعی به گردش عصرانه یا پیک‌نیک در روزهای تعطیل می‌روند. میدان تجریش و پارک شهر و بلوار الیزابت از تفرجگاه‌های عمده تهران بوده و در آن‌ها مردم از زن و مرد و پیر و جوان به گردش و تفرج می‌پردازند. مردم این فضاهای سبز را برای احتیاجات خود کم دانسته و طالب فضاهای بیشتر در نقاط مختلف شهر می‌باشند.» (همان)

در طرح جامع، برای فضا و زمان فراغت تمهیدات ویژه‌ای اندیشیده شده بود. این تمهیدات از دل احساس کمبود ساکنان شهر استخراج شده بود، از نوعی جایگزینی صحبت می‌کرد و آینده را به‌نحوی در راستای همان جایگزینی معنامند می‌دانست. در طرح، فضاهای فراغت جدید مانند سینما، رادیو و تلویزیون جایگزین قهوه‌خانه‌ها و میدان‌ها و غیره شده‌اند که باید این «جایگزینی» در طرح به‌عنوان یک امکان پیگیری شود. پس از این باید گام‌به‌گام این غایت را فعلیت بخشید.

در این طرح، اهدافی هفت‌گانه برای اینکه «آمار تهران آینده تأمین شود» در نظر گرفته شدند: «دسترسی، انطباق، کفایت، تنوع، کارایی، بهداشت و ایمنی، و هدف‌های نظری.» اصل دسترسی و دسترس‌پذیری، تهران را به‌سمت نظمی خطی سوق داد که مبتنی بر حرکت و سرعت بود.

نقشه ۲. ایده کلی گسترش خطی در تهران

منبع: طرح جامع شهر تهران، ۱۳۴۸: ۶-۸

اصل دسترس‌پذیری به‌طورکلی طبق این شمای انتزاعی عمل می‌کند. در نقشه نیز تأکید شده است که این شما، فرم خطی نظری به‌کاررفته برای شهر تهران است. بعدها گسترش بزرگراه‌ها، خطوط اتوبوس‌رانی و متروی شهری از همین اصل تابعیت کرد:

«طبق طرح جامع شهرسازی، نُه قطب شهری برمبنای محوری که در امتداد رشته‌کوه‌های البرز قرار داشت، سازمان‌دهی می‌شدند. این قطب‌های جدید شهری که بین کرج و تهران‌پارس پخش بودند، می‌بایست از طریق شبکه گسترده آزادراه‌ها و یک خط مترو به یکدیگر متصل شوند؛ محله قدیمی اطراف بازار می‌بایست نوسازی شود و پس از جابه‌جایی غالب مراکز فعالیت‌های تجاری و صنایع‌دستی، به‌صورت «مرکز قدیمی برای جهانگردان» درآید. برای آنکه وسایل حمل‌ونقل عمومی بازدهی داشته باشد، سرانجام تصمیم گرفته شد با ساختن ساختمان‌های جمعی مدرن به‌جای خانه‌های سنتی دو یا سه‌طبقه، جمعیت مرکز شهر را بسیار متراکم کنند» (همان).

در بخشی از این برنامه، شهستان پهلوی قرار دارد که طرحی برای جداکردن تهران جدید از قدیم بود. شهستان پهلوی در زمره اولین‌های فن تبلیغات توسعه قرار گرفت. این تحولات با نقل مکان خانواده سلطنتی از قسمت بازار به شمال تهران هم‌زمان شد. بارها بر این امر تأکید شده است که این مجموعه اقدامات در پی بنیاد نهادن متافیزیکی نو بود.

«خانواده سلطنتی خانه‌های زیبای قدیمی خود را در مرکز شهر ترک کردند و به‌طور دائم و در ویلاهای جدید شمال شهر سکنی گزیدند. این صعود محله‌های مرکزی و بسیار ثروتمند به شمال شهر موجب جدایی اجتماعی و سپس گسستگی سیاسی شد و به تجزیه پایتخت به دو بخش شمال و جنوب منجر شد. تقویت جدایی شمال و جنوب شهر در نقل مکان شاه به اقامتگاه‌های شمال شهر (کاخ نیاوران) تبلور می‌یابد. در تهیه طرح جامع که از طریق حاشیه‌ای کردن محله‌های قدیم و محدود کردن توسعه شهر به یک محدوده ۲۵ ساله سعی شده شهر بر محوری شرقی-غربی سازمان‌دهی شود» (اورکاد، ۱۳۷۴: ۲۳۳).

«در طرح جامع ۱۳۴۸، ایجاد محله جدیدی برای امور اداری، سیاسی و بین‌المللی پیش‌بینی شده بود. این محله قرار بود در فضای بی‌نظیر و خالی ۵۵۴ هکتاری شمالی خیابان عباس‌آباد ایجاد شود؛ بین دو خیابان بزرگی که تهران را به شمیران می‌پیوندند. در این طرح، احداث مجموعه بناهایی عظیم پیش‌بینی شده بود. هدف این طرح، احداث یک مرکز جدید برای تهران نبود، بلکه ایجاد مجموعه‌ای بود که می‌بایست پایتخت یا مظهر درخشان ایران شود.»

طراحی شهستان به گونه‌ای بود که تمام نقاط آن به سرعت دسترس‌پذیر بود. همه نهادهای سیاسی-فرهنگی مهم در آن گرد آمده بودند؛ به نحوی که قرار بود شهر از سیاست تهی شود. تصور بر این بود که با بیرون‌کشیدن چنین نهادهایی از شهر می‌توان مشروعیت دولت را تضمین کرد. قرار بود چنین فضایی بدل به الگویی ملی شود. قرار بود به قول اورکاد بدل به پایتختی فرای زمان و مکان شود، اما چنین اتفاقی رخ نداد:

«سطح زیربنا نمی‌بایست از ۱۹۹ هکتار بیشتر شود. این بناها می‌بایست در میان فضاهای سبز وسیع و راه‌های ارتباطی و در طول محور پر عظمت شمالی-جنوبی و میدان مرکزی وسیع شاه و ملت احداث شوند. این میدان از میدان شاه اصفهان و میدان سرخ مسکو وسیع‌تر بود و به برگزاری مراسم بزرگ ملی اختصاص داشت و بناهایی برای دستگاه‌های اداری کشوری نظیر وزارتخانه‌ها، شهرداری‌ها و بانک‌ها اختصاص یافته بود. همچنین فعالیت‌های فرهنگی نظیر موزه‌ها، کتابخانه‌ها و همچنین سطوحی به کارهای تجاری بین‌المللی گالری‌ها و نمایشگاه‌ها و مراکز پذیرایی و سفارتخانه‌ها اختصاص یافته بود» (همان، ۲۳۷-۲۳۹).

بحث و نتیجه‌گیری

فضا و زمان اجتماعی طرح جامع تهران، به خوبی تبلور غایت آن است. استراتژی ایده توسعه در قالب طرح جامع روشن بود. همه چیز به آینده بستگی داشت. تهران تا آنجا که قرار بود، پایتخت آینده باشد، یادآور همان بهشتی بود که انسان از آن هبوط کرده بود. اساساً اولویت آینده، دلالت بر نوعی ایده پیشرفت دارد، اما از آنجا که قرار بود این آینده در تهران فعلیت یابد، شهری زمان مند و مکان‌مند یا ناسوتی بود. البته چنین نیتی در ناخودآگاه معماری مدرن وجود داشت. تهران به‌میانجی تقلید از شهرهای بزرگ، به این آرمان-استراتژی گره می‌خورد. سرمایه قرار بود معبودیت خویش را از طریق این ذخایر فرهنگی-اسطوره‌ای قوام بخشد. این ذخیره فرهنگی، غایت ایران باستان بود، اما تهران قرار بود شهری مدرن با آرمانی‌سازی ایران باستان باشد.

زهدان سعادت، الهیات باستانی ایران بود، ولی سرمایه‌داری با ایده پیشرفت و توسعه، آن را وارونه کرده بود. منظور از الهیات، آن نیروی معنابخش است که در ناخودآگاه جمعی یک جامعه خانه کرده است و می‌تواند امر این جهانی را معنامند سازد. آمارها از این به بعد میزان سعادت، دوری و نزدیکی به آن را بازنمایی کردند. سعادت از طریق انباشت کمی جمعیت، سرمایه و فضاهای هندسی کالبدی متبلور می‌شد. فضا و زمان فراغت‌محور و مصرف‌محور این طرح،

عملاً گام‌نهادن تهران در سرمایه‌داری مصرفی را تجلیل می‌کند، منتهی در قامت شهری که ویژگی‌های شهری در حال توسعه دارد. درآمدهای نفتی قرار بود با سرعتی باورنکردنی ره صدساله را یک‌شبه برود. در واقع غایت این چنگ‌اندازی به آینده حذف گذشته فعلی شهر بود، اما گذشته در کالبد تهی‌دستان شهری، جنبش بازگشت به خویشتن و روحانیت مبارز و دیگر جریان‌های معاند حاکمیت بود که بر تهران حکمفرما شده بود؛ در حالی که نظام تصمیم‌گیری گمان می‌کرد، با راست‌آیینی در برنامه‌های توسعه قادر به حل این قضایاست.

از این‌رو مفاهیمی چون دسترس‌پذیری، کفایت، کارایی، تنوع و غیره ابزارهای مفهومی ابداعی سرمایه برای واقعیت‌بخشی به قلمرو گسترده آن هستند و می‌توان بر این امر صحنه‌گذار که تمام اقدامات طرح جامع در راستای اهداف کلی نظامی بود که بر مبنای اصول فن حکمرانی لیبرالیستی، مشروعیت خویش را در گرو گسترش بازار می‌دید. این نحوه تولید فضا، با ساختن قبله‌آمال برای تهی‌دستان شهری نشان می‌دهد تولید فضای سرمایه‌دارانه در پی آن است که به «مدل آگاه درونی» مردم شهر رسوخ کند. این امر به نظر مشاوران برنامه از طریق صنعت مد ممکن می‌شد: «چراغ‌های رنگارنگ نئون و مغازه‌های مملو از کالا و ازدحام اتومبیل‌ها در پایتخت همه در نظر افراد طبقه پایین حقاً به منزله ثروت روزافزون شهر و در نتیجه ارتقا سطح زندگی کلیه طبقات ساکن پایتخت جلوه می‌کند» (یوسفی، ۱۳۹۹: ۳).

برای مثال، ویرانگری خلاق تولید فضای سرمایه‌دارانه که با سرعت و حرکت عجبین است، سازوکار انطباق‌پذیری را به ضرورتی ایدئولوژیک بدل کرده است. در واقع انسانی که در کلان‌شهری مانند تهران زندگی می‌کرد باید خود را برای تحولات گسترده آماده می‌ساخت. فضای سرمایه و زمان مقتضی آن، یعنی تقسیم‌بندی امر روزمره به امر ناسوتی کار و فراغت، این سازوکار را به‌واسطه مصرف و متافیزیک مد عملی می‌کند. تازه در این دوران بود که بازار و صنعت مد در شهر تهران به‌طور روزافزونی گسترش یافت و به فضای قالب تبدیل شد؛ به‌طوری‌که در تهران ۱۳۷۰ قرار بود، مصرف کالاهای تجملی با ۳۰/۱ درصد، پس از خوراک با ۲۶/۳ درصد، دومین میزان هزینه‌ها در سبک زندگی خانوار را داشته باشد (رجوع کنید به جدول ۴).

انسان مصرف‌کننده تابع فضای لیبرالیستی، مگر عدالتی را اجرا کند که تابع نظم بازار باشد که در آن، هرکس به اندازه دانش، قدرت و ثروت خویش از منابع بهره‌مند می‌شود. کل توصیف مهندسين مشاور نیز بر همین مبنای نهاده شده است. در واقع، شهر برای آن‌ها مکانی برای سرگرمی، ارزش‌هایی مبتنی بر نظم بازار و گردش سرمایه است. از این‌رو همواره در ایده توسعه

لیبرالیستی، عده‌ای محروم خواهند ماند. در تجربه شهر تهران، این عده بخش عظیمی از جامعه شهری بودند. هرچند خود مهندسين مشاور ۵ درصد را طبیعی انگاشته بودند، این استراتژی برای شهر را اهداف نظام شهری طرح جامع به وضوح توضیح داده‌اند. این‌ها اهدافی هستند که در هر شهری که مبتنی بر اصول سرمایه‌داری بازار فرم می‌گیرد، بدل به ضرورت می‌شوند. در این شهر، به‌طور استعاری بر نام‌هایی تأکید شده بود که قرار بود مشروعیت دولت را تضمین کنند، مانند «میدان شاه و ملت». سرمایه نیز با ممکن کردن ساخت این پروژه، حامی این نسبت بود. درواقع شهستان پهلوی نوعی عمل زیبایی‌سازی بود که قرار بود تهران را از گذشته جدا سازد. این نوع جداسازی از طریق فنون معماری شهری را می‌توان زیبایی‌سازی استراتژیک^۱ نامید. سازوکار این نوع زیبایی‌سازی، تولید ارزش‌های نو از سوی و طرد ساختاری محرومان و تهی‌دستان از منابع از سوی دیگر بود؛ به نحوی که آنان عمیقاً خواهان این سبک زندگی جدید باشند و از سوی دیگر، ناکامی ساختاری را نتیجه تقدیر خویش بدانند. چنین سازوکاری از طریق تولید فضا ممکن است. درواقع، فضا با تعیین نحوه حرکت انسان، از طریق طبیعی‌سازی مناسبات، امور غیربديهی را به امری مقدر بدل می‌کند.

پس باید این توهم را از ذهن زدود که در حکومتی اقتدارگرا و جهان‌سومی نمی‌توان نوعی فن حکمرانی را اجرا کرد که دلالت بر واقعیت‌بخشی سرمایه نداشته باشد. این فن حکمرانی، درواقع فنی بود که این حکومت اقتدارگرا را با قلمروگستری سرمایه در تولید فضای شهری تهران پیوند داد. بنیادهای این پیوند متأثر از نظم جهانی اقتصادی-سیاسی حاکم بود که ایده‌های کینز بر آن حاکمیت داشت. در این نظم، دولت‌ها به دخالت در اقتصاد و ایجاد وضعیتی برابانه‌تر تشویق می‌کردند. دولت‌ها از طریق زیرساخت‌سازی و سرمایه‌گذاری در بخش‌هایی که قرار بود به کالای سرمایه‌ای تبدیل نشود، عملاً به این اهداف دست می‌یافتند. حال آنکه در ایران، سیاست‌گذاری‌های توسعه‌ای به فراتر از توسعه نظر داشتند. خود شاه پهلوی آرمان‌های «پتری» در سر داشت و در پی تمدنی هزارساله بود و از این‌رو برنامه‌ریزی را هم چندان واقعی نمی‌نهاد (یوسفی به نقل از امینی، ۱۳۹۹: ۵).

این در حالی بود که با پیوند مذکور، به این دلیل تاریخی که در کشوری مانند ایران، دولت حامی قلمروگستری سرمایه بود، هرگونه شکست، بلافاصله مشروعیت دولت را متزلزل می‌ساخت؛ زیرا در ایران، نخست دولتی مقتدر شکل گرفت و ضرورت آن به سبب قرارگیری‌اش

در معرض قلمروگستری سرمایه و هم‌زمانی با استعمارگری بود. این دولت مقتدر و ملی‌گرا که پس از مشروطه و مشخصاً با حاکمیت رضاشاه آغاز شد، باید شرایط گسترش سرمایه را فراهم می‌ساخت. رضاشاه زیرساخت‌ها را فراهم آورد، اما بورژوازی ایرانی در دوران حاکمیت محمدرضاشاه محل حمایت قرار گرفت. از این‌رو در ایران دههٔ چهل، نوعی بورژوازی بوروکراتیک شکل گرفت که وابسته به حمایت دولت بود و از اساس، دولت مشروعیت خویش را در گرو حفظ آن به ودیعه نهاده بود. همچنین خود دولت، وظیفهٔ تولید فضاهای سرمایه را برعهده گرفته بود و سودای تمدن هزارساله را در ساخت پایتخت آرمانی آینده می‌دید.

شکست در این طرح‌ها و مشروعیتی که دولت بر سر آن هزینه کرده بود از یک سو و ناتوانی از تداوم حمایت از بورژوازی بوروکراتیک توسط دولت در دههٔ ۱۳۵۰ شمسی از سوی دیگر، به بحران مشروعیت حکومت پهلوی افزود و درنهایت به انقلاب سال ۱۳۵۷ انجامید. یک نکتهٔ بسیار مهم وجود دارد و آن اینکه بخش اساسی بحران دولت در ایران منوط به ایدهٔ توسعهٔ سرمایه‌محور است، اما دولت‌ها به این مهم نیندیشیده‌اند و تمام ذخیرهٔ معنوی تاریخی جامعهٔ ایرانی را در دوران مختلف در خدمت فعلیت‌بخشی به آن قرار داده‌اند؛ درحالی‌که به دلیل منطق نابرابری‌ساز و ضد آزادی اجتماعی، این منطق از یک سو و شکست‌های آن از سوی دیگر، همواره به بحران مشروعیت دولت منجر شده است. تجربهٔ شکست طرح جامع تهران به‌طور خاص و برنامه‌های آرمانی حکومت پهلوی در دهه‌های چهل و پنجاه شمسی، گواهی بر این موضوع است.

منابع

- آبراهامیان، یراوند (۱۳۸۲)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران: نشر نی.
- ایمانی جاجرمی، حسین (۱۳۹۵) «بررسی انتقادی سیاست‌های توسعه در ایران»، *فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، شماره ۱: ۷۹-۱۰۲.
- باشلار، گاستون (۱۳۹۲)، *بوطیقای فضا*، ترجمه مریم کمالی و محمد شیربچه، تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- بهزادفر، محمدرضا (۱۳۸۶)، *هویت شهر (نگاهی به هویت شهر تهران)*، تهران: شهر.
- بشیریه، حسین (۱۳۹۵)، *موانع توسعه سیاسی در ایران*، تهران: گام نو.
- بیات، آصف (۱۳۹۱)، *سیاست‌های خیابانی (جنبش تهری در ایران)*، ترجمه سید اسدالله نبوی چاشمی، تهران: پردیس دانش.
- پولانی، کارل (۱۳۹۱)، *دگرگونی بزرگ (خاستگاه سیاسی و اقتصادی روزگار ما)*، ترجمه محمد مالجو، تهران: پردیس دانش.
- چایچیان، محمدعلی (۱۳۹۰)، *شهر و روستا در خاورمیانه (ایران و مصر در گذار به جهانی شدن ۱۸۰۰ تا ۱۹۷۰)*، ترجمه حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی، تهران: دانشگاه تهران.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۸۷)، *از شار تا شهر (تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن: تفکر و تأثر)*، تهران: دانشگاه تهران.
- ژلینس، آندری (۱۳۹۳)، *فضا و نظریه اجتماعی*، گردآوری و ترجمه آیدین ترکمه، تهران: علمی و فرهنگی.
- ستاری، جلال (۱۳۸۵)، *اسطوره تهران*، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- طالقانی، محمود و فریبا زمانی (۱۳۹۱)، *شهرنشینی و توسعه‌نیافتگی در ایران (جلد اول تا سال ۱۳۵۷)*، ترجمه زهره بهجو، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- عدل، شهریار و برنارد اورکاد (۱۳۷۴)، *تهران پایتخت دوست ساله (مجموعه مقاله)*، ترجمه گروه مترجمان، تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران و انجمن ایران‌شناسی فرانسه در ایران.
- فرمانفرمایان، عبدالعزیز، مؤسسه ویکتور گروئن و مهندسین مشاور (۱۳۴۸)، *برنامه جامع شهر تهران*، تهران: شهرداری تهران و شورای عالی شهرسازی تهران.
- فلیک، اووه (۱۳۹۶) *درآمدی بر تحقیق کیفی*، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی

- فوران، جان (۱۳۹۵) **مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران: از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی)**، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹)، **تولد زیست‌سیاست (درس‌گفتارهای کلژدوفرائس ۱۹۷۸ و ۱۹۷۹)**، ترجمه رضا نجف‌زاده، تهران: نشر نی.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۹۲)، **اقتصاد سیاسی ایران (از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی)**، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
- کامروا، سید محمدعلی (۱۳۹۱)، **شهرسازی معاصر ایران**، تهران: دانشگاه تهران.
- لوفور، هانری و همکاران (۱۳۹۳)، **درآمدی بر تولید فضای هانری لوفور**، گردآوری و ترجمه آیدین ترکمه، تهران: تیسرا.
- لیلاز، سعید (۱۳۹۲)، **موج دوم تجدد آمرانه در ایران (تاریخ برنامه‌های عمرانی سوم تا پنجم)**، تهران: نیلوفر.
- یوسفی، حمیدرضا (۱۳۹۹)، **پایان مردی که رؤیای تمدن بزرگ در سر داشت (به مناسبت سالگرد درگذشت محمدرضا پهلوی)**، در سایت میدان، <http://medn.me/bdGIS>
- Buck-Morss, S. (1989), **Dialectic of Seeing (Walter Benjamin and Arcades Project)**, London: The MIT Press.
- Farmanfarmaean, A., Victor Groen Institution, and Counselling Engineers (1969), **Comprehensive Plan for Tehran City**, Tehran: Tehran Municipality and Tehran Supreme Council.
- Lefebvre, H. (1991), **The Production of Space**, Translated by D. Nicholson-Smith, Basil: Blackwell Publications.
- Lefebvre, H. (2000), **Writings on Cities**, Translated by E. Kofman and E. Lebas, Massachusetts: Blackwell.
- Lowy, M. (2005), **Reading Walter Benjamin's 'On the Concept of History'**, Translated by Chris Turner, London- New York: Verso.
- Marx, K. (1970), **Critique of Hegel's Philosophy of Right**, Translated by Joseph O'Malley, London: Oxford University Press.
- Simmel, G. (1997), **The Sociology of Space**, in Frisby, D. and Feasterstone, M. (eds) (1997), **Simmel on Culture**, London: Sage.